

Fejtő Ferenc / KÉSEI UTÓSZÓ

A MI A MAGYAR MOST? A SZÉP SZÓ

1937. JÚNIUSI KÜLÖNSZÁMA ÚJRANYOMÁSÁHOZ*

A különszám gondolata tőlem származott, de valahogy a levegőben volt. Két évvel a megjelenése után – a szám összeállítását József Attila és Ignótus Pál teljesen rám hagyták – jelent meg Szekfű Gyula szerkesztésében és a Magyar Szemle Társaság kiadásában *Mi a magyar?* címmel egy gyűjteményes könyv, amelyről a kiváló történész joggal mondhatta, hogy széles tömegekben keltett visszhangot, amit a *Szép Szó* különszámáról, bár némi közönségikere annak is volt, nem mondhatunk el. A *Mi a magyar?*-hoz való hozzájárulásában Szekfű a tőle megszokott „sine ira et studio” modorban folytatta a *Három nemzedék* című műve gondolatmenetét, amely az „ősi töretlen” (realista) magyar jellem romlását és megzavarodását a vezető réteg hanyatlásának tulajdonította. „Ebben a rétegben – írta – a nép igazi valósága iránt éppoly kevés érzék élt, mint történeti és régi népi kultúránk egyesítése iránt.” Ez a „dekadens” réteg képtelen lévén bekapcsolódni a világkapitalizmusba, „a gazdasági élet nagy jövőt nyújtó helyeit a mágnások és nemesek egyértelműleg átengedték a túlnyomó többségében idegenből jött, kapitalista zsidóságnak. De nemcsak az ipari és pénzbeli nemzetgazdaságot, a szellemi élet sok terét is a zsidóság foglalta el; a régi vezető osztályok passzivitása annyira ment, hogy még hazafisságuk formáinak kialakítását és irányítását is átengedték a jövevényeknek.”

E hangvétel után, 1940 könyvnapján jelent meg a Magyar Élet Irodalmi Kiadóvállalat (dr. Püski Andor) kiadásában Németh László esszéje, *A minőség társadalma*, amelynek fő témája ugyancsak a „magyar sors” volt, a magyar nép „helytállásának” kérdése, amelyre azután ugyanaz évben megjelentetett *Kisebbségben* című művében – ahogy saját maga írta – „kiérleltebb” választ adott, az lévén az érzése, hogy „a magyarság legközepéből” beszél, Prousthoz hasonlítva magát (vajon tudta-e róla, hogy félzsidó volt?), akinek a „mély Franciaországról” szóló mesterműve vezette el a sokat vitatott „mély magyarság” koncepciójához.

Németh László hungarológiája Szekfűéhoz kapcsolódik: az ő könyvében értette meg, írja, a „magyarság általános kórképét”, vagyis azt,

hogy „miért nyitotta meg a liberális Magyarország, Széchenyi intése ellenére, a »fél-emberi« (sic!) sorsból ideözönlő zsidó bevándorlók előtt határainkat, veszedelmesen felhívítva ezzel a régi, hozzánk szokott zsidóságot”. Az aztán a magyarság „hitványsága” miatt következhetett be, hogy a zsidóság „egy felületes asszimiláció színe mögött... megszállta mindazt, ami egy modern államot modernné tesz, és miután munkaadója lett munkásságunknak és irodalmunknak, forradalmi szervezeteivel elsöpörte mindazt, ami az országban még ellenállt neki”.

Szekfűről Németh László azt írta, hogy „más hangon lehetett ugyan írni erről a tárgyról, de mást, becsületesen, alig”. Nem lehet kétségbe vonni, hogy akárcsak Szekfű, Németh László is becsületesnek, tárgyilagosnak találta azt a diagnózist, hogy a „zsidó bűnök nagy részének”, mint írta, „a mi életképtelenségünk volt az oka”. Ez a „mi” – mi életképtelenek szemben az „ők”-kel, vagyis a bűnös zsidókkal – a posztliberális magyar politikai gondolkodók számára az úttörő Szabó Dezsőtől Szekfűn és Németh Lászlón keresztül vitéz Kolozsváry-Borcsa Mihályig¹ magától értetődő formula volt a *Mi a magyar?* kérdés megválaszolására. Juhász Gyula egy, 1988-ban kiadott *Magyarnak lenni* című könyv² előszavában nem ok nélkül hívta fel az olvasók figyelmét arra a különös jelenségre, hogy „ki mindenkit próbáltak kirekeszteni a magyar történelem folyamán, különösen ebben a században, a magyarság köréből”. Hol a „svábokból jött magyarokat”, hol a „tót ember”-eket; hol – és főleg – a zsidó népből jött „asszimilánsokat”. Ma persze, némi józan ésszel, vagy kívülről tekintve, bizarrnak tűnhet, hogy egy demográfiai lag válsággal küzdő nép, amely évszázadokon át csak úgy tartotta fenn magát, hogy számos más etnikumot magába emészített, épp az ország megcsonkítása után a kiszorítás politikájának prédikátoraira kezdett hallgatni, és épp azt a néptörmeléket akarta kirekeszteni – annak ürügyén, hogy az egy parazita, gyarmatosító nép –, amelyik a nemzetiségüket kibontakoztatni kívánó szlovákokkal, szerbekkel, románokkal, horvátokkal ellentétben, vallásával együtt vagy vallása nélkül, éppen a magyar nemzetbe kívánt integrálódni, azt kívánta gyarapítani, mint például a Felvidéken, Erdélyben és a Vajdaságban meg is tett, míg nagyrészt ki nem írtották.

* A *Mi a magyar most?* hasonmás kiadása ez év őszén jelenik meg a Gondolat Könyvkiadónál.

Mindenesetre az a kérdés, hogy *Mi a magyar?*, elejétől fogva, illetve inkább hátuljáról, azzal a kérdéssel azonosult, hogy *ki magyar és ki nem az*, azok közül, akik tolongtak, hogy azzá legyenek. Tehát az volt a bebonyolítandó, hogy *miért nem magyar mindenki, aki törvényesen magyar állampolgár, a magyar anyanyelvet beszéli, a magyar művelődéshez hasonul, sőt még a maga módján gazdagítja is*. Hogy tudományosan milyen nehéz feladat ez a bizonyítás, hogy milyen nehéz „objektív módszerekkel és eszközökkel megközelíteni, megismerni a magyarság lényegét”, azt Szekfű Gyula a hazai és külföldi irodalom áttanulmányozása után maga is belátta: „népet, nemzetet egyes szerzők váltakozva emlegetnek, és nép, nemzet, nemzetiség, nacionalizmus, nemzet- és kultúrálalm fogalmát egyáltalán nem definiálják”. Ezért beírta azzal a feladattal, hogy azt a magyarságot ismerje meg, amely „reális valóságként él itt előttünk, köztünk, bennünk, élt tegnap és tegnapelőtt”, amelyet nemcsak nevezünk, de érzünk „magyarságnak”. Tehát elmondható, hogy abban az időben, amikor a *Szép Szó* különszámát kiadtuk, a magyar szellemiség többségében körülbelül az a *szubjektív* magyarságnézet volt uralkodó, amely szerint – kertelés nélkül kifejezve – nagyjából mindenki magyar, aki Magyarországon él, kivéve azt, aki zsidó. Juhász Gyula szerint – hogy egy fél századot átugorjak – „a demokratikus gondolkodás nagy előrelépése” lett aztán az, hogy „utat tört magának az a nézet, hogy ... magyar az, aki magyarnak érzi magát”. Természetesen a szubjektivitásból ezzel a meghatározással nem jutottunk ki, legfőleg azt állíthatjuk, hogy az egyik, kirekesztő, szubjektivizmusból egy másik, bekebelező szubjektivitáshoz érkezünk el, amelyet Juhász Gyula ma demokratikusnak tart, és amelyet a *Szép Szó* gárdája, az Eötvös–Ady–Nyugatnemzedék hagyományaihoz kapcsolódva, ötven és egynéhány évvel ezelőtt is a liberális és demokrata gondolkodással egyezőnek tartott. Az, hogy a posztliberális kor, a keresztény kurzus korának hangadói más kritériumot kerestek a magyarság meghatározására, nyilvánvalóan összefüggött azzal a meggyőződésükkel, hogy „a XIX. század demokráciája elvesztette talaját”, mint Németh László írta, tehát valami más politikára lett szüksége a magyarságnak, ámátor Németh azt is kijelentette, hogy ezt az új politikát sem a szocializmus (amely „a visszafejlődés jeleit mutatja”), sem a fasizmus (amely a humanizmus sírásója lehet) irányában nem érdemes keresni. Másfelől arra a kérdésre, hogyan „egyenesezhetik ki a magyarság?”, Németh nem akart a „faji gondolatra való felesküddéssel” felelni. „Ha a faj embertani fogalom: nem”, írta. „Ha erkölcsi: igen.” És ez az erkölcs „lappangó jobbakban és a magyar nép aránylag érintetlen tömegeiben ... a lappangó új nemességben”

található, „vagy akit az új nemesség magával ránt-hatna”, írta. Majd a *Kisebbségben* című művében ezt a homályos, inkább a jövőre, mint a jelen magyar realitására vonatkozó meghatározást Németh azzal egészítette ki, hogy „a magyarság elveszett abban, ami annak mondta magát”. Tehát inkább lehetőség volt, mint valóság. Mint valóság, csak azt tudhatuk róla, hogy meggörbült, mert hiszen ki kellett egyenesíteni, hogy megromlott, mert hiszen meg kellett nemesíteni.

Németh László gondolatainak tanulmányozásából már a két előbb idézett könyve olvasása előtt is arra a meggyőződésre jutottam, hogy ő inkább világirodalmi műveltségű, polgári, urbánus, esszé- és szépíró, mint politikai elme, és valójában fajvédőnek sem tartható a szó vulgáris értelmében, hanem – amikor a világnézeti, politikai mezőre tévedt – egyszerűen a Szabó Dezső-i megrészegült retorikától és a kurzus antiliberalizmusától megzavarodott, *zavaros gondolkodó volt*. Azért is hasonlítottam őt már annak idején is a századvégi orosz narodnyikokhoz – erre, nevem említése nélkül, utalt is egyik művében –, akik ugyancsak jó szándékú, hazafias, apostoli, de iránytűt nélkülöző lelkek voltak, és népük megváltozásához külön bejáratú népnemzeti utat kerestek. Ennek a ténynek megállapítására, a szellemi lincselés kockázatával, még manapság is csak kevesen szánják rá magukat, olyan fejedelmi presztízst szerzett magának Németh László kétségbevonhatatlan írói tehetséggel. E kevesek közül hadd említsem Kolozsvári Grandpierre Emilt, aki Németh Lászlóról írt, rendkívül alapos és szellemes „eretnek” esszéjében – azután, hogy teljesen „lapos és esztelen mocskolódásnak” nevezi Németh Lászlónak fasisztasággal való vádolását – a következő értéket fogalmazza meg Németh László politikai gondolkodását illetően.³ Olyan találónak tartom jellemzését, hogy érdemesnek látom kissé hosszasan idézni:

„Valamikor a két világháború között olvastam egy pszichológiai művet, sem a szerzőre, sem a tartalomra nem emlékszem, de a címe megmaradt bennem: *Anime senza bussola*, magyarul iránytű nélküli lelkek. Németh László, a gondolkodó úgy szökdécsel az egymással össze nem férő gondolatok között, mint a mágneses tér hatásától megzavarodott iránytű. A művében fölhalmozott tömérédek tudás, ötlet, szempont, elmélet, fölismerés igazi értékékké akkor válhatna, ha iránya, célja volna, ha valamilyen belső tervhez képest rendeződne. Így a produkció tűzijátékhoz hasonlít, amely pillanatig elkápráztat, aztán semmivé válik.

Azaz dehogy válik semmivé! A baj éppen az, hogy az összefüggésekből kiragadott, néha rokonszenves ötletek hol ebben, hol abban az iskolázott gondolkodásra lusta és alkalmatlan agyban fognak meg, s a maga eredendő zavarával tovább duz-

zasztják azt az általános eszme- és értékkáoszt, amibe egyre mélyebben elmerülünk. Ezek a tények adnak bátorítást, hogy kimondjam, egy olyan műveltségben, amelyben az érveket a hang-erő és az indulat helyettesíti, Németh László gondolkodásmódjának elterjedése nem használ az amúgy is gyöngye lábakon álló magyar gondolkodási műveltségnek. Sőt! Káros hatását a belső zűrzavar idézi elő, az összefüggéstelenségek, inkonzekvenciák gomolya, mindig színes, mindig szuggesztív, mindig megejtő tömege. Ezt a fő-fő bajt József Attila már 1930-ban észrevette, Németh László műve – írta végletes tömörséggel – »páratlanul zavaros, elveket még nagy vonalakban sem sejtető«. (Tanulmányok, 1977, 96. o.)

Németh Lászlótól tömördek mindent lehet tanulni, de aki gondolkodni tanul tőle, az végleg elszakad a valóság talajától, s a makacsul kísértő nemzeti mítoszok langy fürdőjéből nincs visszatérése a józan értelemhez.”

Ehhez nincs is mit hozzátenni, legföljebb megemlíteném azt, hogy Bibó István, aki 1939-ben még egyetértett Németh László magyarságfelfogásával, illetve annak zsidóellenes éleivel, később arra az álláspontra jutott, hogy „minden, a zsidóságra mint kollektivumra irányuló kritika és a zsidóság kollektív megváltoztatására, megjavulására irányuló felszólítás eleve hibás, téves és helytelenítendő valami, mert minden, ami egyáltalán kollektív zsidó magatartásnak minősíthető, valamilyen formában a zsidóság történeti sorsának és a környezet iránta való magatartásának a függvénye. Ezenfelül teljes mértékben hiba volt 1939-ben, vagyis a hitleri árnyék legteljesebb kiterjedésének idején minden olyan gondolatmenet, amely Magyarországon a német és zsidó asszimilációt analóg jellegű és analóg módon felróható jelenségként kezelte”... hozzátéve, hogy „a hitlerizmus hatása az egész magyar közéletet rákényszerítette egy olyan torz felfogásra, amely minden politika középpontjába a zsidókérdést helyezte, és ehhez a szembeállításához az egész népi mozgalom, hogy úgy mondjam, ferde síkban viszonyult.”⁴

A Szép Szó különszámában jómagam is azzal magyaráztam azt, amit Bibó „eltorzult magyar alkatnak, zsákutcás magyar történelemnek” nevezett, hogy a társadalmi forradalom (1918–1919-ben) vereséget szenvedett, és az ellenforradalomból kinőtt „keresztény-nemzeti”, legjobb esetben konzervatívnak mondható szellem nyomása oly erős volt, hogy ámbár a népi mozgalom egyes tagjainak is „több érintkező pontja volt a francia forradalmi eszméket követő magyar októbrizmussal, ezeket az érintkező pontokat a Horty-korszak idején nem volt opportunus emlegetni, mert egyenlő volt a teljes kompromittálódással és a hazaáruló bélyeg fölidézésével.” Talán patológusnak is tulajdonítható, hogy József Attilával az élen, a Szép

Szó-gárda vállalta ezt a megbélyegezést. Abban a nyilván illuzórikus reményben vállalta, hogy mint Gáspár Zoltán írta, „a veszteglés nem tarthat örökké”. Még illuzórikusabbnak, irreálisabbnak, nevetségesebbnek tűnhetett akkor az, amit az „öreg” Ignotus, a különszám bevezetésében írt, hogy „az emberség, mint a liberalizmus ágya, és a demokrácia, már amennyire emberség és liberalizmus dolga, magyar hagyomány, s vág a magyar természethez – s ez szerencse most, mikor a Nyugatnak liberálszociális és demokrata intézményeit, mint legalkalmasabb módot és egyetlen megoldást át kellene vennünk, még ha minden magyar idegszál ágaskodnék is ellene. Mert kell, megkerülhetetlenül kell.”

A bűn az, hogy nem láttuk előre, hogy még több mint ötven évet kellett volna várni ahhoz, hogy az ilyenféle ígéket, már mint majdnem banális kijelentéseket fogadják be, s ne tekintsék zsidó fajvédő nemzetárulásnak. A tézis, amelynek többoldalú megvilágítására vállalkoztunk 1937-ben, azt célozta, hogy a közfigyelmet arról a kérdésről, hogy kit lehetne és milyen okkal kirekeszteni a magyarságból, arrafelé tereljük, amit „magyar életfeladatnak tartottunk”, s mint a „magyar polgárság megteremtésének problémáját” határoztuk meg. Ugyanis szerintünk a harmincas évek magyarságának nem az volt a fő baja, hogy a liberális korszak túl sok jövevény lokomotívot vagy vagonot alkalmazott, hanem az, hogy, mint Hevesi András mondotta, „nem volt polgársága”. Ez a különben okos író naivitásában odáig ment, hogy azt tanácsolta: „kár volna elpusztítani a dzsentri, zsidó és német eredetű középosztályt, amely annyi szép és választékos lelki típust termelt ki és amelynek egy szabad, demokratikus Magyarországon, egészséges paraszti elemekkel felfrissülve, még lehet mondanivalója a nemzet életében”.

Arra kérdésre, hogy *Mi a magyar most?*, vagyis hogy mi volt akkortájt, a pontosság igényével Ignotus Pál igyekezett felelni. „A magyar most is, mint ötven évvel ezelőtt, részben »úri ember«, részben »nép«.” Ami az úri embereket illeti, azok „különféle társadalmi, emberi és gazdasági sérelmekről és gondoktól szenvedő tág osztályegységtest” képeznek, amely... „az ellenforradalmi eredetű antiliberális kurzus óta elfordult a szabadság-eszméktől”, amiben a „vér és rög német misztikumának turániasított változata, a szenvedélyes antiszemitizmus fajvédő hangszerelése ugyancsak megtette a magáét”. ... Ami pedig a népet illeti, „száját többnyire betapasztja a félelem, a függőség tudata, máskor meg elhomályosítja szemét az alakatlan, kavargó keserűség, a vallási vagy politikai szektárianizmus, a babonás csodavárásra, önkínzásra vagy bosszúdühre átváltódott éhség és nyomorúság. S morgásából az úri ember éppen azt hallja ki, amihez kedve tartja.”

József Attila sem látta rózsásabb színekben a harmincas évek magyar társadalmát:

„Retteg a szegénytől a gazdag
s a gazdagtól fél a szegény.
Fortélyos félelem igazgat
minket s nem csalóka remény,

Nem adna jogot a parasztnak
ki rág a paraszt kenyerén,
s a summás sárgul mint az asztag,
de követelni nem serény.”

A jelen kötetben a szocialista Takács Józsefnek „A magyar föld korszerű problémái”-ról írt cikke éppúgy megcáfolja azokat, akik a *Szép Szó* urbanizmusát a parasztság sorsa iránti közönnyel vádolták, mint akár az ugyancsak szociáldemokrata Ákos (Faragó) Lászlónak „A mai magyar szociálpolitiká”-ról írt tanulmánya. Ám az egész kötet megmutatja, hogy amit 1937-ben gondoltunk, illúziókkal vagy illúziótlanul, fél évszázad alatt nem avult el, időszerűbb, mint valaha és szegény nélkül vállalható.

Hadd térjek még vissza Ignotus Pálra, aki sajnos nem élhette meg, hogy az utókor igazságot szolgáltatson éles elméjének és elegáns tollforgatásának. Nagy Csaba, Ignotus *Csipkerózsa* című, 1947-ben és 1948-ban Zsolt Béla barátunk lapjában, a *Haladásban* megjelent önéletrajzi cikksorozatának könyv alakban való kiadásához írt előszavában⁵, a *Szép Szó* újrakezdésének kísérletéről 1947-ben folytatott levelezésünket idézve megemlíti, hogy annak idején köztem és Ignotus közt bizonyos nézeteltérések merültek föl a népi írók, főleg Németh Lászlóék szereplését illetően. Ezekről feltettük, hogy akkor a Révai–Lukács-féle kultúrpolitika „védelme alatt álltak”. Tény az, hogy már a *Szép Szó*-időkben is úgy éreztem, hogy Ignotus Pált polemizáló hajlama és tehetsége néha elragadja s nem differenciál mindig eléggé, mondjuk Erdélyi József és Sinka István (aki Bibó szerint is az egész mozgalomnak, elejétől végig, teljes jogú tagja maradt), és a soha nyíltan zsidóellenes érzületet nem nyilvánító Illyés és Erdei között; ez utóbbiaknak később nem tudta megbocsátani, hogy 1938-ban, a zsidótörvény elleni nyilatkozatot, amelyet Bartók Bélával az élén a magyar szellemi élet színejava aláírt – még Féja Géza is –, ők nem nagyon elfogadható ürügyekre hivatkozva, nem írták alá. Meg kell mondanom, hogy én nem Ignotus Pál szigorú véleményével, hanem, mint írtam is, a *hangjával* nem értettem egészen egyet. Tárgyilagabbnak szerettem volna, hűvösebbnek, és azt se szerettem volna, hogy hagyja magát belesodorni abba a beteges játékba, amely az antiszemitizmusból még a háború után is központi kérdést akart csinálni. De ez az eltérés köztünk, úgy 37-ben, mint 47-ben, csak vérmérsékletünk különbözősége

ből eredt. 1947-es levélváltásunk idején egy véleményen voltam vele, amikor azt írta, hogy a „többoldalú népi együttes mint *irány* . . . az antihitlerista ellenállásnak . . . és a baloldalnak *egészében ártott*”. Ő viszont igazat adott nekem abban, hogy „az általa kompromittáltnak ítélt népiekkel szemben” főleg kampányt kezdeni, mivel az volt az érzésem, hogy a régi tévedéseket e népiek közül többen, s nagyjából Illyés is belátta már, és öneki személyesen annál kevésbé se kell ezért vagy azért a hajdani kisiklásért szemrehányást tenni, mivel a sötét időkben példás emberséggel és hazaszeretettel viselkedett.⁶

Néhai barátom és mesterem, Raymond Aron, Jean-Paul Sartre-ról vitatkozva – akit kissé irigyelt is az intellektuális ifjúságra az övénel sokkal nagyobb hatása miatt és ugyanakkor elismerte róla, hogy tévelygéseire ellenére önálló zseniálisabb volt – egyszer ironikusan-ingerülten fölkiáltott: „Hát tehetek róla, hogy vele szemben mindig nekem volt igazam?” Nos, a *Szép Szó* jelen kötetének román, tót, zsidó jövevényekből és mély magyarokból összeálló szerzői közt, az egy József Attilát kivéve, talán nem voltak olyan vulkanikus lángelmék, mint Szabó Dezső, hírneves tudósok, mint Szekfű, népszerűek, mint Illyés vagy Féja, oly világműveltek, mint Németh László, de hát nyilván ők se tehetek róla, hogy (itt óvatos akarok lenni) 1990 *szemszögéből nézve*, nekik volt igazuk. Ezt talán annak köszönheték, hogy olyan akkurátus, az „ordas eszméktől” fertőzetlen humánus szenvedéllyel néztek szembe a magyar sorskérdésekkel, mint amilyenekkel az akkortájt túlhaladottnak vélt két néhai nagy reformnemzedék tagjai. Ez teszi lehetővé, azt, hogy e könyv írásából 53 év után egyetlen sort sem kell visszavonni, még csak módosítani sem. Bocsásson meg nekik ezért a mai olvasó nemzedék.⁷

1990. április 25-én

JEGYZETEK

- ¹ *A zsidó kérdés magyarországi irodalma. A zsidóság szerepe a magyar életben.* Budapest, Stádium, é. n. (Valószínűleg 1941 és 1944 között.)
- ² Juhász Gyula: *Magyarnak lenni.* Magyar Hírlap Könyvek, Budapest, 1988.
- ³ Kolozsvári Grandpierre Emil: *A beton virágai.* Újabb eretnek esszék. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1988. 93–94. o.
- ⁴ Bibó István: *Válogatott tanulmányok.* III. 1971–1979. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 306–307. o.
- ⁵ Ignotus Pál: *Csipkerózsa.* Budapesti és londoni emlékek. Múzsák Közművelődési Kiadó, Budapest, 1989.
- ⁶ Azt hiszem, Ignotus Pálnak, 47-es levélváltásunk idején még nem volt tudomása Illyés Gyulának a *Magyar Csillag* szerkesztőjeként kifejtett bátor működéséről, amely miatt a *Virradat*, az *Egyedül vagyunk*, a *Magyar Út*, a *Nemzetőr* és egyéb „magyar nemzeti és keresztény gerincű” sajtótermékek részéről éppoly vad és fenyegető támadásoknak volt kitéve, mint a *Szép Szó* szerkesztői a még aránylag jogrendes Horty-időkben.
- ⁷ Hadd köszönjem meg Juhász Gyulának, Vas Istvánnak, Litván Györgynek, Vajda Mihálynak, Huszár Tibornak, Karády Viktor-nak, Várdy Péternek, Lengyel Andrásnak, Kende Péternek a felvilágosításokat, amelyeket a harmincas és a rájuk következő évek szellemi történetére vonatkozólag, mostanában el- vagy újraolvasott írásaikból, merítettem ezen utószó írásához.